

„Élőknek öröksége...”

Tanulmányok
V. Székely György emlékére

Kecskemét 2022

ARCHAEOLOGIA CUMANICA 5

A kötet szerzői

- Balogh Csilla** PhD, régész - Istanbul Medeniyet University, Departmen of Art History – csillabal@gmail.com
- Benkő Elek** MTA rendes tagja, régész, történész, - Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Régészeti Intézet, ELKH, Budapest – benko.elek@abtk.hu
- Bondár Mária** DSc, régész - Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Régészeti Intézet, ELKH, Budapest – bondar.maria@abtk.hu
- Buzás Gergely** PhD, régész, művészettörténész - Magyar Nemzeti Múzeum Mátyás Király Múzeuma, Visegrád – buzasgergely@visegradmuzeum.hu
- Csedreki László** PhD, fizikus - Atommagkutató Intézet, Debrecen – csedreki@atomki.hu
- Dani János** PhD, régész - Déri Múzeum, Debrecen – dani.janos@derimuzeum.hu
- Demény Attila** MTA rendes tagja, geokémikus, - Csillagászati és Földtudományi Kutatóközpont, Földtani és Geokémiai Intézet, ELKH, Budapest – demeny.attila@csfk.org
- Fazekas András Kristóf** régész - Kecskeméti Katona József Múzeum – fazekas@kkjm.hu
- Feld István** CSc, régész, történész - ELTE BTK Magyar Középkori és Kora Újkori Régészeti Tanszék, Budapest – feld@t-online.hu
- Gallina Zsolt** régész - Ásatárs Kft. – gallinazsolt@gmail.com
- Gere László** PhD, régész, műemléki szakértő -Lechner Tudásközpont, Budapest – gere.laszlo57@gmail.com
- Gulyás Gyöngyi** régész - Ásatárs Kft. – ggyongyi77@gmail.com
- Ilon Gábor** régész - 9662-Mesterháza Kossuth u. 2. – ilon.gabor56@gmail.com
- Kálnoki-Gyöngyössy Márton** DSc, régész, numizmatikus - ELTE BTK Történelmi Intézet, Történelem Segédtudományi Tanszék, Budapest – kalnoki-gyongyossy.marton@btk.elte.hu
- Kovács Enikő** numizmatikus - Magyar Nemzeti Múzeum Éremtár, Budapest – kovacs.eniko@hnm.hu
- Kovács László** DSc, régész, numizmatikus - Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Régészeti Intézet, ELKH, Budapest – kovacs.laszlo@abtk.hu
- Langó Péter** PhD, régész - Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Régészeti Intézet, ELKH, Budapest – lango.peter@abtk.hu
- Lukács Nikoletta** régész - Magyar Nemzeti Múzeum Nemzeti Régészeti Intézet – lukacs.nikoletta@hnm.hu
- Mordovin Maxim** PhD, régész, numizmatikus - ELTE BTK Régészettudományi Intézet, Budapest - mordovin.maxim@btk.elte.hu
- Nagy Balázs** régész, numizmatikus - Ferenczy Múzeumi Centrum, Szentendre – balazs.nagy@muzeumicentrum.hu
- Nafrádi Katalin** PhD, geológus - SZTE-TTIK Földtani és Őslénytani Tanszék, Szeged - nafradi@geo.u-szeged.hu
- Pálóczi Horváth András** CSc, régész - Pázmány Péter Katolikus Egyetem – palocziha@yahoo.com
- Pánya István** földrajzkutató - Kecskeméti Katona József Múzeum – panyaistvan@gmail.com
- Prohászka Péter** PhD, régész, numizmatikus - Archeologický ústav SAV, Nitra – prohaszkapeter1975@gmail.com
- Rosta Szabolcs** PhD, régész - Kecskeméti Katona József Múzeum – rosta@kkjm.hu
- Szentpéteri József** CSc, régész - Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Történettudományi Intézet, ELKH, Budapest – szentpeteri.jozsef@abtk.hu
- Takács Miklós** DSc, régész - Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Régészeti Intézet, ELKH; PPKÉ, Budapest – takacs.miklos@abtk.hu
- Török Béla** PhD, kohómérnök - Miskolci Egyetem, Műszaki Anyagtudományi Kar, Metallurgiai Intézet, Miskolc – bela.torok@uni-miskolc.hu
- Ujszászi Róbert** numizmatikus - Móra Ferenc Múzeum, Szeged – ujszaszi@gmail.com
- Varga Sándor** régész - Móra Ferenc Múzeum, Szeged – varga.sandor.arch@gmail.com
- Vizi Márta** PhD, régész - Wosinszky Mór Megyei Múzeum, Szekszárd – vizim@wmmm.hu
- Wicker Erika** PhD, régész - Kecskeméti Katona József Múzeum – bacsmuz1@t-online.hu

V. Székely György emlékére – Rosta Szabolcs	7
V. Székely György – Dani János – Csedreki László	
Aranyak a petrezselyemföldről	9
Bondár Mária	
Különleges rézkori sírok Nemesnádudvarról	27
Appendix	
Attila Demény: The analyses of the beads at Nemesnádudvar	34
Ilon Gábor	
Kősúlyok Gyöngyösfalu (Vas megye) határából. Gondolatok a bronzkori értékmérésről	39
Prohászka Péter	
Régi-új I. Justinianus rézermék a Kárpát-medencéből	51
Balogh Csilla	
Megjegyzések az avar kori csont botvégekhez	61
Gallina Zsolt – Gulyás Gyöngyi	
Avar és Árpád-kori vasműves nyomok a Duna-Tisza között	91
Varga Sándor – Lukács Nikoletta	
10. századi temetkezések Kecskemét-Városföld, Farkas-tanya lelőhelyen	105
Takács Miklós	
Néhány gondolat a batajnyci 10-11. századi temetőről	123
Szentpéteri József – Török Béla	
A solti Tételhegy szórvány leleteinek skandináv és balti kapcsolatai	139
Kovács László	
A pénzüjtás tükröződése Salamon és I. László pénzverésében	175
Langó Péter	
A 10–11. századi Kárpát-medencében előkerült keresztény vonatkozású kistárgyak kutatásának kezdetei a 19. században	191
Buzás Gergely – Pánya István	
Nyárlőrinc középkori temploma	205
Pálóczi Horváth András	
Egy elpusztult Árpád-kori falu templom körüli temetőjének leletmentő ásatása	
Kisújszállás–Konta-dűlőben	225
Függelék	
Náfrádi Katalin: Koporsó famaradványok és faszénmaradványok	241
Ujszászi Róbert	
Szempontok a CNH 278-as lemezpénnel megítéléséhez és datálásához	265
Rosta Szabolcs – Pánya István	
Gondolatok a síkvidéki középkori erődítésekről	275
Feld István	
Tipológia és tipokronológia az Árpád-kori várak kutatásában	337
Benkő Elek	
„Minden Egész eltörött ...” Vörösmárvány sírkő töredékek a pilisi ciszterci monostorból	349
Kovács Enikő	
A bécsi dénárak hatása a magyar pénzverésre a 13–14. században	359
Gyöngyössi Márton	
A bátmonostori késő középkori éremlelet	381
Mordovin Maxim	
Középkori és újkori ólomplombák Bugacról	403
Vizi Márta – Gere László	
Szerelem, szerelem... Jelképek egy ékszertípuson	417
Fazekas András Kristóf – Nagy Balázs	
A pénzforgalom és kereskedelem emlékei Kecskemét belvárosából	439
V. Székely György publikációi	453
Rövidítések jegyzéke	456
A kötet szerzői	457

Langó Péter

A 10–11. századi Kárpát-medencében előkerült keresztény vonatkozású kistárgyak kutatásának kezdetei a 19. században

A 18. század végén átalakuló történettudomány számos szempontból új megközelítést jelentett a tárgyi hagyatékek értelmezésének vonatkozásában is.¹ A nemzeti múlthoz kapcsolódó 19. század elején felépülő konstrukciók a középkori államiságban ismerték fel előzményeiket.² Ezen időszak bemutatásában fontos szerep hárult az ekkor megjelenő – francia mintát követő – intézményekre, a nyilvános közgyűjteményekre is.³ 1802-ben került sor a Magyar Nemzeti Múzeum megalapítására, amely jól beleilleszthető abba a vonulatba, ami a korszakban Közép-Európa számos régiójában lezajlott.⁴ A múzeumalapítás megteremtette a lehetőségét a nyilvános gyűjtemény kialakításának és a tárgyi emlékek tudományos kutatásának. Az alapító Széchényi Ferenc középkori magyar pénzgyűjteményéről például Schönwisner készített több kötetes összefoglalást.⁵ Így már ebbe az intézménybe helyezték el az 1803-ban megtalált, István király temetkezéséhez kötött díszes szarkofágot is.⁶ A gyűjtemény gazdagságát tovább növelhette az az 1812-es rendelet, ami szerint a Nemzeti Múzeum Érem- és Régisírtárába a Bécsbe küldött leletekből is lehetett válogatni.⁷ Nem sokkal később, 1817-ben alakult meg a Brukenthal Sámuel gyűjteményét kezelő nagyszombati evangélikus gimnázium épületében a Brukenthal Múzeum,⁸ míg Viczay Mihály olasz és angol tudósok által is emlegetett gyűjteménye, a Museum Hédervárium, a tudományok és a művészetek kedvelői előtt szintén nyitva állt.⁹ A Nemzeti Múzeum gyűjteményét gazda-

gította a kor legjelentősebb műgyűjtőjének, Jankovich Miklósnak az első gyűjteménye, melyben számos régészeti emlék is akadt.¹⁰ Ő volt az is, aki egykorú írásaiban a korban haladónak számító régészeti és műkincskezelési elveket hangsúlyozott, s nem utolsósorban neki köszönhető a 10. századi magyar emléktárgy felismerése is.¹¹ Egyre nagyobb hangsúlyt kapott a szakértelem is, hiszen a műkincs piac fellendülésével megjelentek a hamisítók és a hamisítványok, úgyhogy a talmi emlékek elkülönítéséhez mind biztosabb anyagismeretre és széleskörű lexikális tudásra, a témában való jártasságra is szükség volt.¹² A magyar gyűjtők pedig már ekkor számos emléket külföldről szereztek be, ahogyan a Kárpát-medencében talált emlékek egy jelentős része is idegenbe „vándorolt”.¹³

A 19. századi romantika divatba hozta a középkort Európa széles területein,¹⁴ melynek hatásai nemcsak a művészetek, hanem a tudományok területén is megnyilvánultak. A középkor iránti érdeklődés azonban a romantika elmúltával is megmaradt, amit jól jelképeznek az ekkoriban készített historizáló stílusú építmények, de a középkori témájú irodalmi, zenei és képzőművészeti alkotások sikerei is.¹⁵ Ezzel párhuzamosan a keresztény régészeti emlékek is a figyelem

10 NAGY 1985, LANGÓ 2008.

11 LANGÓ 2005, 192–196.

12 Gyakran még az olyan kiváló tudású szakértőket is megtévesztették a hamisítványok, mint Jankovich Miklós. Lásd: TÓTH 2002. A korban számos hamisítót sikerült azonosítani, így például az egyik a gyűjtő és műkereskedő Litteráti Nemes Sámuel volt, aki nagy számban adta el hamisítványait Jankovichnak is (KELECSÉNYI 1972). A Jankovichnál kisebb szakértelemmel bírók, így például Kazinczy is gyakran vásárolhattak kétes darabokat. Vö.: MRAVIK 2002, 349.

13 Számos adatunk van az ilyen, határokon átnyúló kereskedelemről, így például Jankovich Miklós, vagy Fejérváry számos külföldi vásárlását és cserekapcsolatát tekintették már át az eddigi kutatások. Vö.: PULSZKY 1884, I. 51, 91; HUSZÁR 1985, 97. 33.j., KOLBA 1985, 97; BINCSEK 2005, 266–267. Akadtak olyanok is, akik külföldön is figyelmet fordítottak a magyar régiségekre, mint például a cseh egyetemi professzor, Josef Mader (HUSZÁR 1985, 89).

14 A kérdés széles körű irodalmára vonatkozóan lásd: EVANS-MARCHAL 2011; GEARY-KLANICZAY 2013.

15 RIETBERGEN 2010; LAJOSI 2010; ANDDRÉN 2013; MAROSI 2013; WERNER 2013; BLOCH 2013.

1 FOUCAULT 2000, 409–416.

2 FRITZSCHE 2010, 10–14; ŠMAHEL 2011; CUNNINGHAM 2011; MARGUE – PÉPORTÉ 2011, 91–93; POHL 2013.

3 WILSON 2006; VERHOOGT 2010.

4 LANGÓ 2005, 183; ACZÉL 2009, 9–11. Az alapítások hátterére: WILSON 2006. Vö. még: STARN 2006, 34–35.

5 HUSZÁR 1985, 82–85; SZILAS 2010, 262.

6 DEMETER 1999, 25.

7 GARAM 2009, 109.

8 MONOK 2003.

9 KAT. BUDAPEST 1997, 83; MRAVIK 2002, 365; SZENTESI 2011.

középpontjába kerültek.¹⁶ A nagyhatalmi jelenlét az Oszmán Birodalom különböző tartományaiiban nemcsak az ott élő keresztény lakosság védelmét jelentette, hanem a birodalomépítések, a gyarmatosítás és a gazdasági pozíciók erősítése tekintetében is fontos volt. E folyamat során politikai támogatást bírva egyre szabadabban jelentek meg tudósok és kincsvadászok ezeken a területeken. A kora keresztény múlt iránti érdeklődés egyre szervezettebb formában kapott teret mind Algériában és Tunéziában,¹⁷ mind a Közel-Keleten.¹⁸ A sikeres ásatások, valamint az előkerült keresztény leletek széles körben népszerűvé tették az ilyen jellegű kutatásokat és a katolikus egyház támogatását is bírták.¹⁹ A 19. század második felében a Giovanni Battista de Rossi által kezdeményezett itáliai ásatások pedig még inkább megerősítették a keresztény régészet szerepét.²⁰ Az ekkor formálódó *Pontificium consilium archaeologiae sacrae* intézménye máig meghatározó a római kutatások vonatkozásában.²¹ A kereszt jelentőségével és a korai, középkori keresztény emlékekkel pedig már nem csak a katolikus tudósok, hanem a protestáns felekezetek tagjai is egyre elmélyültebben foglalkoztak,²² miközben különböző régiókban megkezdődött a kora középkori keresztiek összegyűjtése is.²³ Ezzel párhuzamosan, szintén római hatásra fontos szerepet kapott az egyházi kézben lévő műemlékállomány ismeretére vonatkozó tudás beépítése a papképzésbe. Mindez áttételesen érintette a ma-

gyar régészeti kutatást is, amelynek vezető képviselői közt számos egyházi háttérű személyiség (Rómer Flóris, Ipolyi Arnold, Czobor Béla, Ortvy Tivadar, Bartalos Gyula) volt.²⁴ Azonban Magyarországon sem csak egyházi személyek foglalkoztak ezzel a kutatási területtel. Pulszky Ferenc, Henszlmann Imre, majd Hampel József is számos munkában érintette a kora középkori keresztény emlékeket.²⁵ Simor János esztergomi érsek személyében pedig olyan személy került a magyarországi katolikus egyház élére, aki maga is komoly műgyűjtő hírében állott.²⁶ Simor Esztergomban az új pozícióját felhasználva részt vett az egyházmegyéjéhez tartozó felvidéki falvak pusztulásra ítélt középkori műtárgyainak megmentésében, majd pedig hozzá köthető a Keresztény Múzeum megalapítása is.²⁷ Bartalos Gyula tiszteletbeli kanonok a 19. század végi régészeti kutatások egyik motorja az Egri Líceum földszintjén lévő lakásában egy régészeti gyűjteményt alakított ki – számos korai ereklyetartó mellkereszttel –,²⁸ ami később a líceumi gyűjtemény alapját jelentette.²⁹ Munkásságuk révén készültek el a középkori egyházi építészet emlékeit bemutató értekezések, váltak ismertté a kora keresztény és a középkori régészeti leletek, valamint ez utóbbiak közt a 10–11. századi keresztiek is. E folyamat során nemcsak a magyarországi professzionális régészeti kutatás alapjai alakultak ki, hanem megkezdődött a korai keresztény emlékek elemző jellegű feldolgozása is.

Magyarországon a reformkorban a fentebb említett okokból és a benepusztai sír előkerülése miatt is, megélné a 10. század és a kora Árpád-kor iránti érdeklődés mind belföldön,³⁰ mind külföldön.³¹ A 10–11. századra keltezhető keresztiek és a magyarok keresztény hitre térítésének tárgyi emlékei azonban ekkor

16 A középkori keresztény ikonográfia nemzetközileg elismert összefoglalását elkészítő Adolphe Napoléon Didron (1888) például Victor Hugo tanácsára fordult a középkor régészeti kutatása felé. Vö.: GAJEWSKI 2009, 396.

17 FRENDE 1996, 51–73.

18 Ebben az időszakban kezdődött el a késő antik Szíria keresztény emlékeinek jelenkori felfedezése: REINACH 1916; FRENDE 1996, 73–76.

19 XVI. Gergely, majd IX. Pius a Rómában végzett régészeti kutatások segítségével egyaránt az egyház megintott pozícióinak erősítésére törekedett. PAPPULOV 2018. A korszakban végbement nagyarányú kutatásokra lásd: FRENDE 1996, 79; ERENSTOFT 2008, 98–169. Pius pápa személyesen is figyelemmel kísérte Battista de Rossi kutatásait. Vö.: GHILARDI 2012, 282–283.

20 FRENDE 1996, 77–81; ERENSTOFT 2008, 174–199; HEID 2009, 147–148. Rossi működése mellett, a róla szóló szakirodalomra is részletes irodalmi tájékoztatást nyújt: GHILARDI 2012. Rossi munkáinak korabeli magyarországi recepciójára: ZÁDORI 1868; HENSZLMANN 1873; CZOBOR 1883.

21 Rossi ezen intézmény megalakításában játszott szerepéről és a kutatásokat átfogó módon értékelő első önálló periodikákra (*Bulletino di archeologia cristiana* – 1862-től; *Römische Quartalschrift für christliche Altertumskunde und Kirchengeschichte* – 1884-től) tett erőfeszítéseire vonatkozóan lásd még: PAPPULOV 2018; CARAHER – PETTEGREW 2019, 4.

22 Példaként: HASENCLEVER 1886; SEYMOUR 1898.

23 Példaként Angliában: ALLEN 1887.

24 HAMPEL 1891; SZULOVSKY 1999; KISS 2002; DUKRÉT-VERŐ 2002; DEBRECZENI-DROPPÁN 2015, 62. Czobor Béla révén a magyar kutatás is bekapcsolódott az ekkor intézményesülő nemzetközi keresztény régészeti mozgalomba. Vö.: CZOBOR 1895. Bartalos Gyula pedig miközben kánonjogból doktorált Rómában a San Apollinare főiskolán, régészeti stúdiumokat is hallgatott. Vö.: KISS 2002a, 64.

25 LANGÓ 2005, 198–205; BECHER 2007, 170–173.

26 CSÉFALVY 1993, 9–10; SALLAY 2002, 103.

27 SALLAY 2002, 103.

28 CZOBOR-SZALAY 1897, 67.

29 KISS 2002a, 64.

30 VÁSÁRY 1985; *idem* 2008; LANGÓ 2017, 17–33, 166–177.

31 A leletek iránt megnyilvánuló külföldi figyelmet jelzi a császári Münz- und Antikenkabinet igazgatójának Moritz von Dietrichsteinnek az érdeklődése, aki Jankovich Miklóstól, a benepusztai lelet közreadójától kért tanácsot a 10. századi magyar viseletről. Vö.: NAGY 1985, 129.

még nem kerültek a kutatás fókuszába, azzal kevésbé foglalkoztak a kor szakemberei, így a korai kereszték és keresztény emlékek gyűjtése sem jelent meg még ekkor. Hasonló leletek azonban már előfordultak a korabeli gyűjteményekben, így a Batthyány-Strattmann-család által a Magyar Nemzeti Múzeumnak felajánlott tárgyak között.³² A neves reformkori műgyűjtők Jankovich Miklós (azonos nevű) apja,³³ majd később ő maga is külön gondot fordított a liturgikus régiségek megszerzésére.³⁴ A műgyűjteményekben a 10–11. századi keresztény emlékeket kezdetben inkább külföldről vásárolt darabok képviselték,³⁵ noha azokban akadtak már Kárpát-medencei mellkereszték is.³⁶ A Magyar Nemzeti Múzeum korai gyűjteményébe is számos középkori kereszt került, azonban ma már nem állapítható meg, hogy ezek között lehetett-e 10–11. századi darab.³⁷ Később a 19. század második felében számos műgyűjtemény, így például Ráth György, vagy Pokorny László kollekcijából, vagy a Závodszy gyűjteményből vásárolt keresztkekkel gazdagodtak a múzeumok ilyen jellegű emlékei.³⁸

A tárgytypus iránti érdeklődés azt követően nőtt meg, hogy Érdy János 1848-as székesfehérvári ásatásán,³⁹ a királysírban körmeneti keresztet és ereklye-

tartó mellkeresztet is talált.⁴⁰ Később ő adta közre a Nyitraivánkán talált Monomachosz-koronát is, ami szintén a középkori bizánci kistárgyak fontosságára hívta fel a figyelmet a Kárpát-medence vonatkozásában.⁴¹ A kimondottan vallásos jellegű emlékek gyűjtését az egyházi pályát választó, későbbi püspök Ipolyi Arnold is szorgalmazta a magyar műemlékek megmentésének szükségességéről írt összefoglaló értékezésében.⁴² A „keresztény művészeti mozgalom” vezéralakjaként⁴³ ő volt az is, aki – a nyugat-európai egyházi kincstárak középkori emlékeit bemutató kiadványok hatására – elsőként készítette áttekintést a magyarországi középkori ereklyékről és az ereklyekultuszról.⁴⁴ Ipolyi ebben foglalkozott a középkori egyházi kincstárakban lévő ereklyetartó mellkeresztkekkel is. A leletanyag gyűjtése ekkor kezdett el kiterjedni az Árpád-kori keresztkekre is, azonban e leletek nyilvántartása még hosszú ideig hiányosságokat mutatott.⁴⁵ A leletcsoport tervszerű gyűjtése és első darabjainak vizsgálata azonban – mint megannyi más dolog a magyar régészet ezen időszakában – Rómer Flóris

megmentését, így például a székesfehérvári városi tanács már a „régiség iránti kegyeletből” írta elő az 1840-es években az előkerült leletek kapcsán azok lerajzolását és azt, hogy az emlékek „ahhoz értők által... szedessék ki”. (idézi: DEMETER 1999, 28.). A szemlélet változásához minden bizonnyal nagyban hozzájárult az a „vandalizmus”, ami az 1839-ben a püspöki palota udvarában egy kútfúrás során történt. Az ekkor előkerült gazdag – feltehetően királyi temetkezés leleteinek egy részét a találók odaadták Barkóczi püspöknek, míg más része a munkások kezén tűnt el (ezek közül Jankovich Miklóshoz is jutott: Vö.: CZOBOR 1900, 220.). A püspök a hozzá került darabokból többet a „bécsi kincstárba küldött, míg a nemzeti muzeum ez alkalommal tőle” számos „apróságot” megvett (HENSZLMANN 1864, 224.). Vö.: CZOBOR 1900a, 220. Az 1839-es leletek újabb értékelésére lásd: KOVÁCS 1998, 167–168.; MESTERHÁZY 2014. Az 1848-as ásatásnak végül a hadi események és az osztrák csapatok előretörése vetett véget. Vö.: MAROSI 1992, 86.

40 ÉRDY 1853, 45–46.; KOVÁCS 1998, 130–135.; KISS 2002b, 105. A sírban talált körmeneti kereszt és enkolpion a 19. századi nemzeti kiállítások és a középkori Magyarország kapcsán bemutatott keresztény emlékek egyik legtöbbet idézett darabja. A tárgyakra a korabeli szakkönyvek is gyakorta hivatkoztak, pl.: HENSZLMANN 1864, 207, 213; *idem* 1876a, 57–58.; CZOBOR 1900a, 210–213. Az emlékek, a nyitraivánkai Monomachosz-koronával együtt, a nagyobb kiállítások állandó elemei is voltak. Rómer Flóris beválogatta például azokat az 1867-es párizsi világiállításban bemutatandó tárgyak közé (KAT. PARIS 1867, V–VI.), de szerepeltek az 1884-es Ötvösmű-kiállításon (KAT. BUDAPEST 1884, 3.1.3.) és a millenniumi országos kiállításon is (CZOBOR 1900a, 207.). Vö.: DEBRECZENI-DROPPÁN 2015, 43–46.; KISS 2015, 145–151. Nem csoda, hogy az ereklyetartó 1898-ra már annyira rossz állapotban volt, hogy 18 darabra esett szét. Vö.: HUTAI 1999, 51. A két tárgy később fontos hivatkozási pontként szolgált Tóth Endrének is arra vonatkozóan, hogy a sír Kálmán királyé lehetett és nem III. Bélaé. Vö.: TÓTH 2006.

41 ÉRDY 1861.; BÁRÁNYNÉ OBERSCHALL 1937, 5.; KISS 2001, 62–65.

42 IPOLYI 1859, 13. Munkásságára: DUKRÉT – VERŐ 2002.

43 RÓZSA 1992, 93.

44 IPOLYI 1863.

45 KISS 2002b, 201.

32 KAT. PEST 1825, 73. A Batthyány Fülöp herceg idejében talált körmeneti kincsletben lévő kereszt a 14. századra keltezhető. Vö.: LOVAG 1999, 31.

33 KOLBA 1985, 99, 105.

34 KOLBA 1985, 105–106.; NAGY 1985, 136.; MRAVIK 2002, 387, 392.

35 Számos középkori bizánci és nyugat-európai kistárgyat – köztük számos hamisítványt – vásárolt külföldön Fejérváry Gábor is, amiről később Pulszky Ferenc is beszámolt. Vö.: SZILÁGYI 1988, 31–35.; GIBSON 1994.; MAROSI 1997, 53.; SZENTESI 1997. A gyűjteményben kiemelkedik a később a Liverpooli Múzeumba került Keresztelő Szent Jánost ábrázoló 10–11. századi elefántcsont lap: GIBSON 1994, 55.; EASTMOND 1994. Jankovich Miklós műgyűjteményében ilyen 10–11. századi darabok voltak az észak-itáliai 10. századi elefántcsont diptichonszárny és a 11. századi újabb metzi iskola Karoling kori hagyományát képviselő másik elefántcsont táblácska, vagy az egykoron a salernói székesegyházból származó, a madarak és a halak teremtését ábrázoló csontlapocska is. MAROSI 2002. Az emlékek korai magyar nyelvű recepciója jól mutatja, hogy ezekkel a tárgyakkal elsősorban a 19. század végén is a külföldi és nem a hazai kutatás foglalkozott: KRŠNJAVA 1887.; STRZYGOWSKI 1891.; SEMPER 1896.

36 Ilyen lehetett Jankovich Miklós első, a Magyar Nemzeti Múzeumba került kollekcijában a Cegléden előkerült kereszt (Orn. Jank 158.) (NAGY 1985, 144.), Gimesről (Jelenec, Szlovákia) való ereklyetartó mellkereszt (App. Jank 93.) (NAGY 1985, 145.), vagy a Pozsonyból a káptalani templomból származó kereszt (Orn. Jank 137.).

37 KAT. PEST 1825, 72–73. Lovag Zsuzsa a Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteményeiben található emlékek kapcsán egyáltalán nem említett ilyen, korai időszakból származó emléket. Vö.: LOVAG 1999.

38 LOVAG 1999, 23–25.

39 III. Béla sírjának előkerülése kapcsán jól látható, hogy egyre komolyabb figyelem és érzékenység övezte a régiségek előkerülését és

áldozatos tevékenységének hatására következett be.⁴⁶ Az akadémikus régész, aki Benedek-rendi szerzetes is volt, a keresztteken kívül komoly figyelmet fordított a középkori keresztény emlékek más csoportjaira is.⁴⁷ A múzeumi egyletek népszerűsítésével kialakított széleskörű kapcsolatrendszer révén számos kora Árpád-kori kereszt is közgyűjteményekbe került.⁴⁸ Közös szerzőségben jelent meg Henszlmann Imrével a *Régészeti kalauz* című segédkönyv. A kötetben Rómer az őskor és a provinciális római idők közötti régészeti kutatásokat mutatta be, míg pályatársa a keresztény középkori épített örökséget foglalta össze.⁴⁹ Henszlmann, aki Pulszky Ferencsel együtt a Fejérváry-gyűjteményben nőtt fel, a kor egyik legkiemelkedőbb ásató régészének számított.⁵⁰ Nevéhez kötődtek a székesfehérvári és a kalocsai korai egyházi építmények feltárásai,⁵¹ de terjedelmes monográfiában értekezett a pécsi ókeresztény sírkamrákról is.⁵² Régészeti munkássága azonban – hasonlóan a kortársaiéhoz – ennél jóval szélesebb körű volt, így az építmények elemzése kapcsán többször visszatért a viselettörténeti kérdésekre,⁵³ de foglalkozott az ókori művészet alkotásaival,⁵⁴ népvándorlás kori és 10–11. századi keresztény régiségekkel is.⁵⁵ Munkái pedig nagyban hozzájárultak a keresztény régészeti kutatások mind szélesebb körű hazai ismeretéhez.⁵⁶ Műgyűjteményébe

számos Árpád-kori kereszt tartozott, amelyek hagyatékából Kassára, a Klimkovics testvérek által alapított Felsőmagyarországi Múzeumba kerültek.⁵⁷ Azokhoz a kutatókhoz tartozott, akik már az ekkor előkerült leletek nyomán hangsúlyozták, hogy egy feltételezhetően nem keresztény kontextusban előkerült keresztény tárgy értelmezése nem feltétlenül kapcsolódik a vallás gyakorlásához. Az Ozora-Tótipusztá lelőhelyről származó avar kori kereszt kapcsán úgy gondolta, hogy a „byzantin kereszt” esetében „nem multhatatlanul szükséges, hogy az azzal eltemetett egyént kereszténynek tartsuk, mert meglehet, hogy a kereszt régibb zsákmányból jutott a még élőnek kezébe”.⁵⁸

Az ozorai lelettel majdnem egy időben került elő az első 10. századi hitelesen feltárt, sírban talált keresztény jellegű emlék is. A Nyáry Jenő által feltárt és közreadott Piliny-Leshegy lelőhely 2. sírjában egy görög feliratos csüngő került elő.⁵⁹ A sírban lévő Provence-i Hugó érem a 10. század közepső harmadára, vagy annál későbbre keltezte a sírt.⁶⁰ A feliratot ugyan Nyáry nem tudta megfejteni, majd Rómer Flóris is hibás olvasatot adott,⁶¹ míg végül Alekszej Szergejevics Uvarov a Moszkvai Régészeti Társaság vezetője oldotta fel.⁶² Nyilvánvalóvá vált, hogy a fohászt tartalmazó felirat – hasonlóan az ozorai kereszthez – keresztény kontextusban értelmezhető, azonban a sír kontextusa (lovas, lószerszámos temetkezés, a sírban elhelyezett kutya csontváza) bizonytalanná tette az eltemetett vallásosságát.⁶³

46 PROHÁSZKA 2013, 193.

47 GARAM 2009, 111; DEBRECZENI-DROPPÁN 2015, 47–63; JÉKELY 2015, KISS 2015.

48 BODÓ 2002, 7–8. Rómer hatására Ebenhöch Ferenc a Magyar Nemzeti Múzeumnak kívánta elküldeni az általa összegyűjtött „románkori keresztet”. RÓMER 1870, 310. Vö.: KISS 2002b, 201.

49 RÓMER – HENSZLMANN 1866.

50 Ezekről a tanulóvekről később részletesen beszámolt: HENSZLMANN 1884.

51 FORSTER 1900; CZOBOR 1900.

52 HENSZLMANN 1873. Vö.: *idem* 1876a, 37–39. Eredményeinek egyik legfrissebb értékelésére vonatkozóan lásd: SZABADVÁRY 2018, 26.

53 HENSZLMANN 1869, 168–222; *idem* 1874.

54 *idem* 1876, 23–72.

55 *idem* 1870, 274–356; *idem* 1876, 75–124; A munkásságára vonatkozóan: SZINNYEI IV. 707–721; TÍMÁR 1990; BECHER 2007, 19–20. további irodalommal.

56 Henszlmann jól ismerte a kortárs nemzetközi kutatásokat a keresztény régészet vonatkozásában is, hiszen már fiatalkorában a Fejérváry Gábor nemzetközi tekintetben is kiemelkedő gyűjteményében nőtt fel, majd Joseph Daniel Böhmmelel, a korabeli Bécs egyik legismertebb műértőjével dolgozott együtt. Később a magyar szabadságharcot követő bebörtönzése után Londonban és Párizsban élt, ahol személyesen is nyomon követhette a keresztény régészet újabb nemzetközi eredményeit. KOMÁRIK 1990; BECHER 2007, 21–43, 106–126. Vö.: SZENTESI 2013; HAVASI 2013.

57 CZOBOR – SZALAY 1897, 69.

58 HENSZLMANN 1876, 123. Az ozorai lelet előkerülésének körülményeiről lásd: BÓNA 1983, 104–109; GARAM 1993, 41–44.

59 NYÁRY 1873, 22. A temető újabb értékelésére: SOÓS 2015.

60 SOÓS 2015, 138. Az érem keltezésére újabban: COUPLAND – GIANAZZA 2015, 306. 33. j. Korábbi véleményekre: KOVÁCS 2012, 53; 145; *idem* 1989, 53–54. 276. j.; 94–98; HUSZÁR 1955, 379–380.

61 RÓMER 1872, 114.

62 RÓMER 1876, 35. Uvarovot Rómer Flóris kérte fel a lelet tüzetesebb vizsgálatára, amikor a neves orosz régész 1875-ben egy hetet töltött Budapesten. Uvarov feloldását később Hampel József nem fogadta el és egy másik olvasatot javasolt (HAMPEL 1900, 523.), majd a végleges olvasatot Czebe Gyula bizantinológus professzornak (1918) sikerült elkészítenie. Czebe megjegyzése, mely szerint „A föliirat megfejtése nézetem szerint nem túlságosan nehéz vagy bonyolult” (*Ibidem* 455) már akkor komoly intelem kellett volna, hogy legyen, arra vonatkozóan, hogy a bizánci kistárgyak értelmezése és a bizantinológiai régészeti kutatásokba való elmélyedés nem nagyon lehetséges komoly görög nyelvismeret nélkül. Uvarov munkásságára: KLEJN 2014, 1. 297–323.

63 NYÁRY 1873, 19–22.

Ebben az időszakban azonban a Magyar Nemzeti Múzeum Régiségtárába is számos újabb kereszt került be.⁶⁴ 1867-ben a pécsi múzeumi gyűjtemények megalapozója, Horváth Antal ajándékozott egy 11. századi mellkeresztet a Magyar Nemzeti Múzeumnak.⁶⁵ 1874-ben viszonylag nagy számú volt a gyarapodás: a székesfehérvári bazilika ásatásán egy női sírból került elő egy ereklyetartó bronz mellkereszt, egy további töredék ismeretlen lelőhelyről, egy ismeretlen lelőhelyű ereklyetartó mellkereszt előlapját, valamint egy-egy egyszerű mellkeresztet is megvásárolt a múzeum Ráth Györgytől és egy másik gyűjtőtől.⁶⁶ A gyűjtemény gyarapodása később tovább folytatódott, 1877-ben egy újabb ereklyetartó darab előlapját vásárolták meg, ami Szönyben került elő.⁶⁷ Később a Temes megyei dettai új temető megkezdésekor talált 10–11. századi temetőleletek közt is előkerült egy szórvány mellkereszt.⁶⁸ Újabb nagy bővülés később az 1890-es években következett be.⁶⁹ Jósa András egy 11. századi falusi temetőben Nyírkarászton, Márky Elek birtokán az egyik sírban egy bronz mellkeresztet talált.⁷⁰ Ebben az időszakban került elő a máig ikonikus tarsolylemez Tiszabездédről.⁷¹ A tárgyon látható állatalakok és a keresztábrázolás már az előkerülést követően megmozgatta a kutatók fantáziáját, s a tárgy értelmezésére azóta is számtalan tanulmány vállalkozott.⁷² A század végén Réthy László révén múzeumba került a földvárpusztai temető 11. századi szórvány keresztje is.⁷³

64 A pilinyi lelet végül 1898-ban került a múzeum tulajdonába, amikor azt 3000 forintért megvásárolták Nyáry Jenő régészeti gyűjteményéből. RÉVÉSZ 2002, 105.

65 LOVAG 1999, 30–31. Horváth kutatásaira és a Magyar Nemzeti Múzeummal való kapcsolatára: HORVÁTH 2002, 166.

66 FORSTER 1900, 14; LOVAG 1971, 150; *idem* 1999, 23–24, 30; KISS 2002b, 201.

67 BÁRÁNY-OBERSCHALL 1953, 217; LOVAG 1999, 24.

68 A Temesvári Bánsági Múzeumban őrzött tárgyat Hampel József „ólmos fémből” készített darabként jellemezte (HAMPEL 1896, 230), míg újabban Gáll Erwin szerint „rézből készült” (GÁLL 2013, 92).

69 PULSZKY 1897, 177; LOVAG 1999, 24–25, 29–30.

70 JÓSA 182, 171; 274; *idem* 1958, 7–14; LOVAG 1999, 29. A tárgy kép alapján történt korai leírása (tévedésekkel): PULSZKY 1897, 2. 170. A temetőrészt keltezésére: JÓSA 1892, 171; *idem* 1958, 8–9.

71 RÉVÉSZ 2002, 104.

72 JÓSA 1896, 398–400. A tárgy elemzését újabban több kiadvány is érintette, melyek bemutatták a kérdés szakirodalmát és a korábban megfogalmazott véleményeket is: FODOR 1996, 181–183; MAROSI 2009; RÉVÉSZ 2003, 164–166.

73 RÉTHY 1898; HAMPEL 1900, 583–584. A lelőhely azonosítására és kritikai áttekintésére: GÁLL 2013, 550–554. A múzeumba kerülésről még: RÉVÉSZ 2002, 105.

A kereszténységet felvevő kora középkori nyugat-, észak- és dél-európai közösségek régészeti hagyatékának kutatása a 19. század második felében töretlenül folytatódott, számos országban pedig még inkább megerősödött, aminek háttérében részben a már említett nemzeti narratívák hatása is felismerhető.⁷⁴ A magyar kutatók – ahogy már Jankovich Miklós és Érdy János is – mindig figyelemmel kísérték a vonatkozó külföldi szakirodalmat és saját munkáikban reflektáltak is azok megállapításaira.⁷⁵ Időközben a bizánci kistárgyak kutatása is megélné, ami szorosan összefüggött azzal, hogy a 19. század közepén Bizánc megítélése is megváltozott. A század végének Bizánc képe már nem a korábbi hanyatló és intrikáktól terhes birodalmat láttatta, hanem az ókori kultúrát tovább örökítő, hosszú ideig virágzó államét, amelyik sokáig alapvetően meghatározta Európa történelmét.⁷⁶ A fellendülés a filológiai és történelmi kutatások területéről indult ki, azonban nemcsak a történelmi kutatás szemléletét változtatta meg, hanem a szélesebb közvélemény szemében is népszerűvé tette Bizáncot.⁷⁷ A korszakban megjelentek az első modern összefoglalások a bizánci kistárgyakról,⁷⁸ miközben Görögországban már külön társasága volt a keresztény régészeknek és önálló múzeumot alakítottak ki a bizánci leleteknek, az Oszmán Birodalomban is egyre több e korra keltezhető emlék került a múzeumokba.⁷⁹ A magyar szakembereket sem hagyta érintetlenül a bizánci emlékek új szempontú vizsgálata. Henszlmann, aki a bizánci viseletről is értekezett,⁸⁰ Kubinyi Ferencsel és Ipolyi Arnoldddal Isztambulba és Athénba utazva nemcsak Mátyás könyvtárának megmaradt kódexeit lelte fel,⁸¹ hanem felkereste a múzeumokat és a bizánci maradványokat is. Nyomukban járt Pulszky Ferenc, aki szintén végigjárta Bizánc egykori emlékeit, mert az itt tapasztaltak nyomán „még több példányát fog-

74 BRATHER 2004, 17–27.

75 LANGÓ 2006, 92–99.

76 VASILEV 1952, 13–24.

77 MORAVCSIK 1966, 21–36; KOTOULA 2015; BOECK 2015.

78 A korabeli szakirodalomból példaként: SMITH – CHEETHAM 1876; KONDAKOV 1896;

79 ATHANASSOPOULOS 2008, 22–23; GAZI 2017; ÇELIK 2016, 31, 70, 79–83.

80 HENSZLMANN 1870, 173–191. A viselet kapcsán a szerző értekezik a kereszt, mint viseleti elem szerepéről is. Vö: *ibidem* 184.

81 MIKÓ 2013.

juk feltalálhatni a császári bíborba öltött műstílnak”.⁸² Ezen utazások áttekintése alapján is kitűnik, hogy az akkori magyar kutatók nyugati és orosz kortársaikhoz hasonló színvonalon ismerték az egykori bizánci kultúra kincseit, lehetőség szerint megtekintették és tanulmányozták az akkori kutatás által kiemelkedő jelentőségűnek tartott emlékeket. Pulszky a magyar szakemberek közt azok közé tartozott, akik jól ismerték a bizánci és a kora középkori tárgyi hagyatékot, hiszen a Fejérváry-gyűjtemény számos elefántcsont faragványán túl a gipszmásolatok fényképfelvételei is a neves igazgató révén kerültek a Magyar Nemzeti Múzeumba.⁸³ Később elkészült a *Magyarország archaeológiája* című munkája, ebben a szerző röviden érintette a kora Árpád-kori enkolpionokat is. A Magyar Tudományos Akadémia Semsey-díjának másodjaltalmát elnyerő munka a 80 éves szerző tudományos eredményeinek összefoglalása.⁸⁴ Ebben Pulszky az Árpád-kor kapcsán két csoportra osztotta a keresztet: a körmeneti keresztet, feszületekre, valamint az ereklyetartó mellkeresztekre.⁸⁵ Felhívta a figyelmet arra is, hogy az enkolpionok viselete jellegzetes ortodox sajátosságnak számított még a 19. században is. A Nemzeti Múzeumban lévő darabok alapján azonban csak rövid bemutatását szánta a tárgytípusnak, s nem tért ki az emlékcsoport részletesebb értelmezésére,⁸⁶ külföldön előkerült párhuzamainak a taglalására. Fia,

82 MAROSI 1997, 51.

83 DÁNIEL 2001; PAPP 2014. A Fejérváry-gyűjtemény bizánci elefántcsont tárgyaira vonatkozóan: KAT. LIVERPOOL 1856; GIBSON 1994; MAROSI 1997.

84 MAROSI 2009, 7. Pulszky szeme előtt egy olyan kézikönyv elkészítése lebegett, mint amilyen valamivel korábban Ludwig Lindenschmit munkája (1889) volt a német kora középkori emlékekről.

85 PULSZKY 1897, 2. 176–177.

86 Jól mutatja ezt az alábbi megállapítása is: „Sok Árpád-kori encolpium talált helyet a M. N. Múzeumban. Ezek mind háromkaréjú, felnyitható keresztet, elül domborműdíszszel. Ez csak legritkább esetben feszület, néha a boldogságos Szűz, leggyakrabban női alak hosszú ruhában, vízszintesen kiterjesztett karokkal; ez az imádkozás régebbi jelvénye, mint az összekulcsolt kezek.” Vö.: PULSZKY 1897, 2. 177. A múzeumi keresztet jelentős része azonban az ereklyetartó mellkeresztek Krisztust ábrázoló előlapjait tartalmazta, vagy az egyszerű darabok előoldalain Krisztus ábrázolás található (MNM 1874.276.9; MNM 1874.1.584–585; MNM 1874. 171. 43; MNM 1887.52.2.; MNM 1892.72.1). Orans kéztartású Mária ábrázolás pedig mindösszesen egy darabon volt megfigyelhető, amit Závodszy antikvitásgyűjteményéből vásárolt meg a múzeum (MNM 1896.2.486). A Pokorny László gyűjteményéből származó orosházi darabra azért sem tekinthetjük ezt figyelembe vehetőnek, mert annak a díszítése nem emelkedik ki a kereszt síkjából, ugyanis a minta vésett (MNM 1893.75.1348). Pulszky a fentebb idézett megállapítását minden bizonnyal nem a Nemzeti Múzeum gyűjteményében lévő darabok alapján vonta le, hanem a Czobor Béla és a Magyar Nemzeti Múzeum élén utódja, Szalay Imre által szerkesztett kötet alapján alakította ki. Vö.: CZOBOR – SZALAY 1897, 67–68; XIV.t.

egy új nemzedék titánja,⁸⁷ a tragikus sorsú Pulszky Károly viszont az első közt volt, akik hangsúlyozták a keresztény archaeologia, mint a „tudományunk legifjabb hajtásának” támogatását.⁸⁸ Franz Bocknak a magyar keresztény emlékeket bemutató munkájára reagálva hangsúlyozta, hogy az egyes emlékek kapcsán „azon hamis eljárást követtük, hogy korukat a nyugat-európai, rendszeren a német, művészetek általános fejlődési mozzanatai szerint határoztuk meg”.⁸⁹ Kritikája nemcsak a magyar kutatás német irányvonalával szemben hangsúlyozza azt az analógiák szempontjából máig követendő kutatási módszert, hogy „Lehetőleg sok honi emlék keletkezési korát [kell] megtudnunk s ezeket összehasonlítanunk a külföldiekével”.⁹⁰

Pulszky Károly kritikája akkor érthető, ha figyelembe vesszük, hogy a korabeli kutatás Franz Johann Joseph Bock munkája mellett alapvetően a német kutatási irányvonalat tekintette mértékadónak,⁹¹ s az ott kiadott elemzések alapján értékelte saját leleteit. A német hatás jelentőségét jól mutatja Czobor Béla tevékenysége is.⁹² A külföldi mintára elindított *Egyházművészeti Lapok* szerkesztésével és kiadásával ő volt az,⁹³ aki konkrét fórumot teremtett a vonatkozó liturgikus emlékek bemutatásának.⁹⁴ Fő kutatási területe a középkori és a kora újkori egyházi művészet volt.⁹⁵ A keresztény régészeti emlékek átfogó bemutatására azonban nem vállalkozott, hanem Otto Henrik német kötetének magyar változatát kiadva készítette el az első, áttekintő jellegű magyar nyelvű kézikönyvet az egyházi művészetről.⁹⁶ A kötetet jelentős mértékben

87 Az 1880-as években a régészetben helyet kapó fiatalabb nemzedék kutatási programjáról: MAROSI 1992, 87; LANGÓ 2005.

88 Személyére vonatkozóan: SZILÁGYI 1988, 42; EISLER 1988.

89 PULSZKY 1881, 273.

90 *Ibidem*

91 BOCK 1859. Bock alapvetően az úgynevezett „római iskolához” tartozott. Vö.: HEID 2007, 220. Személyére vonatkozóan lásd: PCA 1, 198.

92 SZABADVÁRY 2018, 27–29.

93 A periodika egyik előképe a lipcsei kiadású Ferdinand von Quast és Heinrich Otte által szerkesztett, csak rövid ideig működő *Zeitschrift für christliche Archäologie und Kunst* című periodika lehetett. A magyar kiadvány modern értékelésére: *Ibidem* 28–29.

94 A periodikában megjelent munkáinak irodalomjegyzékét közli: KISS 2002, 177.

95 Munkásságára lásd: BÉKEFI 1906. Vö.: PCA 1. 350–351.

96 A keresztény régészet korabeli eredményeiről a Czobor által magyarított német munkán kívül számos további német és angol nyelvű kézikönyv is született, melyek vagy ABC rendszerben adták közre az ismereteket, vagy tematikusan, példaként: WALCOT 1868; BENETT 1888.

átszerkesztette és kiegészítette Czobor, így például az Árpád-kori mellkeresztek kapcsán magyar példát is említett.⁹⁷ 1877-től egyetemi katedrát kapva a „keresztény műarchaeológia” oktatását is felvállalta.⁹⁸ Az első 10–11. századi Kárpát-medencei ereklyetartó mellkeresztek közreadása is hozzá köthető.⁹⁹ Munkásságában azonban nem tért ki ezen emlékcsoportra részletesebben, így összefoglalásaiban csak röviden emlékezett meg ezekről a tárgyakról, vagy egyáltalán nem tért ki a keresztekre.¹⁰⁰ E közleménnyel egy időben jelentek meg híradások a kortárs bizantinológus kutatók kiadásában a hasonló korú és kialakítású keresztekről,¹⁰¹ azonban az emlékcsoport jelentőségére ekkor még sem a magyar,¹⁰² sem a külföldi kutatók nem figyeltek fel, azok áttekintő elemzésére csak később, az 1920-as évek végén került sor.¹⁰³ A történeti kutatások pedig, ahogy azt Fraknói Vilmos összefoglalása is mutatja, a keresztény térítés vonatkozásában szinte teljesen figyelmen kívül hagyták a régészeti emlékeket.¹⁰⁴ Ez az eljárás azonban nemcsak a 19. századi historikusokra volt jellemző, 1926-ban egy másik ne-

ves történész, Karácsonyi János is hasonlóan járt el.¹⁰⁵ A 10. századi magyar hagyaték pozitívista szemléletű szintéziseit Hampel József készítette el,¹⁰⁶ aki nemcsak a folyamatosan bővülő emlékanyagot közölte, hanem értékelte is a lelettípusokat, így többek közt a kereszteket is.¹⁰⁷ Első összefoglalása a témában 1894-ben jelent meg magyar nyelven, ahol a kora középkori keresztény tárgyakkal együtt tárgyalta a 10. századi leleteket is.¹⁰⁸ A leletek párhuzamait elsősorban a bizánci emlékanyagban fedezte fel, azonban e munkája már arra is figyelmeztetett, hogy „A görög fölirat, az ismert régebbi keresztény föliratok mintájára, keresztel indul meg; ez oly szokás, melyet, mint tudjuk, a nyugoti és keleti világ az egész középkoron át egyaránt követett”.¹⁰⁹ Hampel e tanulmányában már a kistárgyakra és a faragványokra koncentrálna a meroving kor, valamint az avar időszak emlékeit összegyűjtve tekintette át a leleteket. A dolgozat a komparatív vizsgálati módszert követve a szomszédos régiók hasonló emlékanyagával is összehasonlította a Kárpát-medencei emlékeket. A 10. századi hagyatékkal azonban e munkájában nem foglalkozott.¹¹⁰ Azokra csak később, a millenniumi ünnepekre elkészített áttekintésében került sor. A honfoglalás kor hazai emlékeinek 1900-ban kiadott összefoglalásában a pilinyi lelet, a földvárpusztai, valamint a dettai keresztek kapcsán a neves tudós úgy vélte, hogy „Nem akarjuk azt állítani, hogy a pilinyi lovas, aki a keresztény amulettet a mellén hordta, maga is keresztény volt, mert akkor talán nem temették volna övéi pogánymódra, de viszont nem szabad azt föltételeznünk, hogy sejtelve sem volt a fölirat értelméről, mely a nyakáról csüngő ékszerrel hozzászólt. Nem tekinthetők pusztán ékszernek a dunaföldvári (sic!) s egyéb hazai temetőekben előfordult apró fészületek. Ezek az elhunyt jámbor keresztény vallásos áhítatát tanúsítják.”¹¹¹ Párhuzamként a

97 CZOBOR 1875, 161–164. Munkájában már ekkor hivatkozik a csak 1900-ban kiadott, de 1874-ben a székesfehérvári bazilika feltárásakor előkerült enkolpionra.

98 A kurzus tanításáról: CZOBOR 1883, 16–18.

99 CZOBOR – SZALAY 1897, 67–68. Érdekes módon, míg a kötet képanyaga jórészt a Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteményeire épül, addig egyetlen a Régiségtárban őrzött mellkeresztet sem válogatott bele a kötetbe. A kötetben elhelyezett emlékek vagy Bartalos Gyula gyűjteményében, vagy a Felsőmagyarországi Múzeumi-Egylet kollekcijában lévő darabok voltak, míg egy további emlék (CZOBOR – SZALAY 1897, XIV.t.) a szegedi bíró és műgyűjtő, Despinits Péter tulajdonában volt. Despinits volt ebben az időszakban a Délmagyarországi Történelmi és Régészeti Egyesület lelke (MIKLÓSIK 2002), azonban ez a tárgy nem került be később a Szegedi Múzeum gyűjteményébe sem (SZATMÁRI 1995). A kereszt valószínűleg a Bánság déli részén kerülhetett elő, ugyanis gyűjteményének jelentős része Temeskubin és Szendrő környékéről származott. Az is elképzelhető, hogy a mellkeresztet később eladta, vagy halála után a tárgy elkallódott. Vö.: MIKLÓSIK 2002.

100 CZOBOR 1883.

101 A Kairói Múzeum gyűjteményéből egy Damanhur lelőhelyről származó egyiptomi darab (STRZYGOWSKI 1904, 304); az Ermitázsból egy Kercsből származó emlék; az Athos hegy közelében fekvő Nigde-ből való emlék (KONDAKOV 1902, 211).

102 Elmondható ez annak ellenére, hogy Szabadváry Tamás újabb kutatásai alapján voltak olyan személyek, akiknek Czobor Béla mellett jelentős nemzetközi kapcsolatai voltak, s kimondottan a keresztény régészeti kutatások iránt érdeklődtek. Ilyen volt a piarista tanár, s szintén akadémikus Csaplár Benedek Gáspár, aki komoly kapcsolatokat épített ki az akkori görögországi bizánci régészeti kutatás egyik meghatározó személyiségével, Georgiosz Lampakiszal, aki a görögországi bizánci hagyaték megőrzésének egyik fő szervezője volt. Vö.: SZABADVÁRY 2018, 29. 90. j. Csaplár munkássága kapcsán lásd még: CSAPLÁR 1900, *idem* 1905. Lampakisz munkásságára vonatkozóan: CHALKIA 2012.

103 KING 1928.

104 FRAKNÓI 1861. Recepciójára: VARGA 2015, 325.

105 KARÁCSONYI 1926.

106 HAMPEL 1896; *idem* 1900; *idem* 1905; *idem* 1907.

107 Munkásságára: LANGÓ 2005.

108 HAMPEL 1894.

109 *Ibidem* 34.

110 Hasonlóan e tanulmányhoz, Hampel 1897-es munkájában sem érintette a 10. századi kereszteket. Az avar kori keresztek alapján azonban már kialakította azt az álláspontját, amit a keresztek és a sírban nyugvók kereszténysége kapcsán későbbi munkáiban is képviselt. A neves kutató véleménye szerint: a Závodon és az Ozorán talált keresztek alapján „e sírok halottjai keresztények voltak” (HAMPEL 1897, 2. 128).

111 *Idem* 1900, 788.

Jasztrebov által feltárt mordvinföldi lijadi temető vonta be a vizsgálatába, ahol „gyakoriak a byzanci fohászos föliratú kereszték”.¹¹² A pilinyi sír értékelése kapcsán a sírokból talált keresztény leletek és a sírok összefüggéseire még az 1907-es összefoglalásában is visszatért. Ebben a munkájában így fogalmazott: „a pilinyi lovas sír csak úgy, mint a XI. századi székesfejérvári soros temetőkből való lovas temetkezések, világosan mutatják, hogy a kereszténység idején dívott még az ősi temetkezési mód.”¹¹³ A 10. századi keresztény emlékeket áttekintő jelleggel ismertette az 1905-ben íródott német nyelvű összefoglalásában is. Az emlékcsoportot ismertető fejezet a már említett 1894-es tanulmányára épült, azonban ahhoz képest lényegi új megállapításokat nem tett, hanem visszafogott módon ismertette az egyes tárgytípusok jellegzetességeit.¹¹⁴ Eljárása érthető, Hampel e résztémában újabb kutatásokat ekkor már nem végzett, véleményét alapvetően az 1880–1890-es évek vizsgálatának fé-

nyében adta közre és már nem vette figyelembe azt az – 10–11. századi Kárpát-medencei keresztény kistárgyak szempontjából is fontos – irodalmat, ami ezt követően jelent meg.¹¹⁵ E változás mértékét mutatják a grazi tanulmányait követően a Magyar Nemzeti Múzeumba került Supka Géza bizánci kereszténységet érintő dolgozatai is.¹¹⁶ Josef Strzygowski tanítványaként Supka széleskörű bizantinológiai képzést kapott Grazban,¹¹⁷ s olyan kutatóként került vissza Budapestre, aki ismerte a kortárs nemzetközi kutatásokat és munkáival is azokhoz kívánt csatlakozni. Függetlenül attól, hogy elképzeléseit tekintve számos esetben követte mestere később tévedésnek bizonyult feltevéseit, a keresztény emlékek értelmezése kapcsán másként kezelte a kora középkori keresztény emlékeket, mint idősebb kortársai.¹¹⁸

115 Abban a periódusban, amikor Hampel József elkészítette a vonatkozó leletek elemzését a kistárgyak ilyen jellegű vizsgálata még nemzetközi szinten is máshol tartott, mint egy évtizeddel később. Összehasonlításként csak egy kiragadott példa: a Versailles-i Múzeum kurátorának 1892-ben kiadott munkájában, André Pératé-nak a keresztény régészet emlékeit áttekintő könyvében (1892) mindösszesen 30 oldalban foglalkozik csak a kisebb leletekkel, de ezek közt a mellkeresztokről nem is tett említést. Egy évtizeddel később már a nyugati kutatásban is teljesen más volt a helyzet, erre példa Samuel Guyer összefoglalása a Svájcban talált korai keresztény emlékekről (1907). A munkában már az épített örökség és a kőfaragványok mellett kiemelt szerepet kaptak a kisméretű emlékek is (Kleinkunst).

116 SUPKA 1908; *idem* 1909.

117 HORVÁTH 2003, 73–74.

118 SUPKA 1908.

112 *Ibidem* 786. A tambovi-szaratovi vasútvonal építésekor előkerült mordvin temető korai keresztjeiről: JASZTREBOV 1893, 34. A temető újabb sírjainak értékelésére: VORONINA 2007. A mari temetőkből talált ereklyetartó mellkeresztekre: HAMPEL 1900, 798. Érdekes, hogy Hampel az Alekszej Szergejevics Uvarov által feltárt temetőleletekből olyan ereklyetartó keresztet válogatott, melyekhez hasonlók akkor már a Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteményében is voltak, azonban a Régisírtár keresztjeit mégsem adta közre munkájában.

113 HAMPEL 1907, 29.

114 *Idem* 1905, 1. 58–68.

Irodalom

- ACZÉL 2009 Aczél Eszter: *A Magyar Nemzeti Múzeum a 19. században*. In: *A Nemzet Múzeuma*. Szerk.: Pintér J. Budapest, 9–24.
- ALLEN 1887 Allen, John Romilly: *Early Christian Symbolism in Great Britain and Ireland Before the Thirteenth Century*. London 1887 (Reprint: Oxford 2016)
- ANDRÉN 2013 Andrén, Anders: *Medieval and Neo-Medieval Buildings in Scandinavia*. In: GEARY – KLANICZAY 2013, 139–158.
- ATHANASSOPOULOS 2008 Athanassopoulos, Effie F: *Medieval Archaeology in Greece: A Historical Overview*. In: *Archaeology and History in Roman, Medieval and Post-Medieval Greece Studies on Method and Meaning in Honor of Timothy E. Gregory*. Eds.: Caraher, W. R. – Hall L. J. – Moore, R. S. London, 15–35.
- BÁRÁNYNÉ OBERSCHALL 1937 Bárányné Oberschall Magda: *Konstantinos Monomachos császár koronája*. ArchHung 22. Budapest.
- BÁRÁNY-OBERSCHALL 1953 Bárány-Oberschall, Magda: *Byzantinische Pektoralkreuze aus ungarischen Funden*. In: *Forschungen zur Kunstgeschichte und christlichen Archäologie 2*. Baden-Baden, 212–237.
- BECHER 2007 Martin Becher: *Imre Henszlmann und die Denkmalpflege in Ungarn 1846–1881*. München.
- BÉKEFI 1906 Békefi Remig: *Emlékbeszéd Czobor Béla r. tag fölött*. A Magyar Tudományos Akadémia elhunyt tagjai fölött tartott emlékbeszédek. 12/10.
- BENETT 1888 Bennett, Charles W.: *Christian archaeology*. New York.

- BINCSIK 2005 Bincsik Mónika: *A Fejérváry-Pulsky-gyűjtemény keleti tárgyai*. In: *Antiquitas Hungarica. Tanulmányok a Fejérváry-Pulsky-gyűjtemény és a Liber Antiquitatis történetéről*. Szerk.: Szentesi E. – Szilágyi J. Gy. Collegium Budapest Workshop Series 16. Budapest, 251–278.
- BLOCH 2013 Bloch, R. Howard: *Medievalism and Modernity: Architectural Appropriations of the Middle Ages in Germany (1890–1920)*. In: GEARY–KLANICZAY 2013, 279–298.
- BOCK 1859 Bock, Franz: *Der Schatz der Metropolitan-Kirche zu Gran in Ungarn*. Jahrbuch der k. k. Central-Commission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale 3. 107–146.
- BODÓ 2002 Bodó Sándor: *Gondolatok a magyar múzeumok kétszáz éves „születésnapján”*. In: KAT. BUDAPEST, 6–9.
- BOECK 2015 Boeck, Elena N.: *Archaeology of Decadence: Uncovering Byzantium in Victorian Sardou's Theodora*. In: *Byzantium/Modernism. The Byzantine as a Method in Modernity*. Eds.: Betancourt, R. – Taroutina, M. Leiden – Boston, 102–132.
- BÓNA 1983 Bóna István: *A XIX. század nagy avar leletei – Die grossen Awarenfunden des 19. Jahrhunderts*. SzMMÉ 1982–83, 81–160.
- BRATHER 2004 Brather, Sebastian: *Ethnische Interpretationen in der frühgeschichtlichen Archäologie: Geschichte, Grundlagen und Alternativen*. Reallexikon der Germanischen Altertumskunde - Ergänzungsbände 42. Berlin – New York.
- CARAHER–PETTEGREW 2019 Caraher, William R. – Pettegrew, David K.: *The Archaeology of Early Christianity. The History, Methods, and State of a Field*. In: *The Oxford Handbook of Early Christian Archaeology*. Eds.: Caraher, W. R. – Davis, T. W. – Pettegrew, D. K. Oxford, 1–30.
- ÇELIK 2016 Çelik, Zeynep: *About Antiquities. Politics of Archaeology in the Ottoman Empire*. Austin.
- CHALKIA 1912 Chalkia, Eugenia: *Georgios Lampakis*. In: PCA 2, 781–782.
- COUPLAND–GIANAZZA 2015 Coupland, Simon – Gianazza, Luca: *The context of the Szeged-Óthalom find: carolingian coins in Hungarian graves and comparable coins in other contemporary hoards*. In: *Régészeti és természettudományi adatok a Maros-torkolat nyugati oldalának 10. századi történetéhez*. Szerk.: Türk A. – Lőrinczy G. – Marcsik A. Budapest, 301–324.
- CUNNINGHAM 2011 Bernadette Cunningham: *Transmission and Translation of Medieval Irish Sources in the Nineteenth and Early Twentieth Centuries*. In: EVANS – MARCHAL 2011, 7–17.
- CZEBE 1918 Czebe Gyula: *A pilini ezüstgomb (honfoglalás kori lelet) görög betűs felirata*. Egyetemes Filológiai Közlöny 42, 454–456.
- CZOBOR 1875 Czobor Béla: *A középkori egyházi művészet kézikönyve Otte Henrik nyomán a magyar viszonyokhoz alkalmazva*. Budapest.
- CZOBOR 1883 Czobor Béla: *A keresztény műarcheológia encyclopaediája I–II*. Budapest 1880–1883.
- CZOBOR 1895 Czobor Béla: *A keresztény archaeologusok első kongresszusa*. Katholikus Szemle 8, 1–33.
- CZOBOR 1900 Czobor Béla: *A székesfehérvári ásatások*. In: III. Béla magyar király emlékezete. Szerk.: Forster Gy. Budapest, 18–27.
- CZOBOR 1900a Czobor Béla: *III. Béla és hitvese halotti ékszerai*. In: III. Béla magyar király emlékezete. Szerk.: Forster Gy. Budapest, 207–230.
- CZOBOR – SZALAY 1897 Czobor Béla – Szalay Imre: *Magyarország történeti emlékei az 1896. évi ezredéves országos kiállításon*. Budapest.
- CSAPLÁR 1900 Csaplár Benedek: *A hellén ker. archeológiai tevékenység újabb eredményei*. Szent István Társulat tudományos és irodalmi osztályának felolvasó üléseiből 39. Budapest.
- CSAPLÁR 1905 Csaplár Benedek: *Képekkel illusztrált emlékirat a hellén keresztény műrégiségekről*. Katolikus Szemle 19. 188–198.
- CSÉFALVY 1993 Cséfalvy Pál: *A múzeum története*. In: *Keresztény Múzeum Esztergom*. Szerk.: Cséfalvy P. Budapest, 9–12.
- DÁNIEL 2001 Dániel Anna: *Több is, kevesebb is a kellenél: Pulszky Ferenc*. Liget 14 (2001/8) 50–61.
- DEBRECZENI-DROPPÁN 2015 Debreczeni-Droppán Béla: *Rómer Flóris a Magyar Nemzeti Múzeum Érem- és Régiséggyűjtésének élén*. In: *Archaeologia és műtörténet. Tanulmányok Rómer Flóris munkásságáról születésének 200. évfordulóján*. Szerk.: Mikó Á. – Kerny T. Budapest, 35–75.
- DEMETER 1999 Demeter Zsófia: *Az 1848-as királýsír-leletek megtalálásának körülményei és visszhangja Székesfehérvárott*. In: *150 éve történt... III. Béla és Antiochiai Anna sírjának fellelése*. Szerk.: Cserményi V. Székesfehérvár, 25–35.
- DIDRON 1888 Didron, Adolphe Napoléon: *Christian iconography. The history of Christian art in the Middle Ages*. London.
- DUKRÉT – VERŐ 2002 Dukrét Géza – Verő Mária: *Ipolyi Arnold*. In: MMA 409–410.
- EASTMOND 1994 Eastmond, Anthony: *152. Ivory panel with St. John the Baptist*. In: *Kat. London*, 140–142.
- EISLER 1988 Eisler János: *Pulszky Károly művészettörténeti írásai*. In: *Pulszky Károly emlékének*. Szerk.: Mravik L. Budapest, 47–52.
- ÉRDY 1853 Érdy János: *III. Béla király és nejének Székes-Fehérvárott talált síremlékei*. In: *Magyarország és Erdély Képekben*. Szerk.: Kubinyi F. – Vahot I. Pest, 42–48.
- ÉRDY 1861 Érdy János: *Nyitra-Ivánka területén 1860. és 1861. évben kiszántott byzanti zománczok, a XI. századból*. *Archaeologiai Közlemények* 2, 67–78.
- ERENSTOFT 2008 Erenstoft, Jamie Beth: *Controlling the Sacred Past: Rome, Pius IX, and Christian Archaeology*. Diss. State University of New York at Buffalo. Ann Arbor: UMI, 2008. 3320468.
- EVANS – MARCHAL 2011 Evans, R. J. W. – Marchal, Guy P. (eds.): *The Uses of the Middle Ages in Modern European States History, Nationhood and the Search for Origins*. London.
- FOUCAULT 2000 Foucalut, Michel: *A szavak és dolgok. A társadalomtudományok archeológiája*. Budapest.
- FODOR 1996 Fodor István: *Tiszabездé*. In: KAT. BUDAPEST, 181–190.
- FORSTER 1900 Forster Gyula: *Székesfehérvár koronázó temploma*. In: III. Béla magyar király emlékezete. Szerk.: Forster Gy. Budapest, 1–17.

- FRANKÓI 1861 Frankói Vilmos: *A magyar nemzet műveltségi állásának vázlata az első fejedelmek korában és a kereszténység behozatalának története*. Pest.
- FREND 1996 Frend, William H. C.: *The Archaeology of Early Christianity: A History*. London.
- FRITZSCHE 2010 Fritzsche, Peter: *The Melancholy of History. Disenchantment and the Possibility of Narrative after the French Revolution*. In: *Free Access to the Past Romanticism, Cultural Heritage and the Nation*. Eds.: Jensen, L. – Leerssen, J. – Mathijssen, M. Leiden – Boston, 3–20.
- GAJEWSKI 2009 Gajewski, Alexandra: *Emile Mâle's, L'art religieux du XIIIe siècle en France. Etude sur l'iconographie du moyen âge et sur ses sources d'inspiration*, 1898. *The Burlington Magazine* 151, 396–399.
- GÁLL 2013 Gáll Erwin: *Az Erdélyi-medence, a Partium és a Bánság 10-11. századi temető, 1–2*. Magyarország honfoglalás és kora Árpád-kori sírleletei 6. Budapest.
- GARAM 1993 Garam, Éva: *Katalog der awarenzeitlichen Goldegegenstände und der Fundstücke aus den Fürstengräbern im Ungarischen Nationalmuseum*. *Catalogi Musei Nationalis Hungarici. Seria Archeologica* 1. Budapest.
- GARAM 2009 Garam Éva: *A Régészeti Tár története*. In: *A nemzet múzeuma*. Szerk: Pintér J. Budapest, 109–121.
- GAZI 2017 Gazi, Andromache: *Displaying archaeology - exhibiting ideology in 19th and early 20th century Greek museums*. In: *Ancient Monuments and Modern Identities: A Critical History of Archaeology in 19th and 20th Century Greece*. Eds.: Voutsaki, S. – Cartledge, P. London.
- GEARY-KLANICZAY 2013 Geary, Patrick J. – Klaniczay, Gábor (eds.): *Manufacturing Middle Ages Entangled History of Medievalism in Nineteenth-Century Europe*. Leiden – Boston.
- GHILARDI 2012 Ghilardi, Massimiliano: *Giovanni Battista de Rossi, Pio IX e le catacombe di San Callisto in un gesso dimenticato di Aniceto Marinas*. *Studi Romani* 60, 277–291.
- GIBSON 1994 Gibson, Margaret: *The Liverpool Ivories. Late Antique and Medieval Ivory and Bone Carving in Liverpool Museum and the Walker Art Gallery*. London.
- GUYER 1907 Guyer, Samuel: *Die christlichen Denkmäler des ersten Jahrtausends in der Schweiz*. Leipzig.
- HAMPEL 1891 Hampel József: *Emlékszéd Römer F. Flóris rendes tagról*. *Emlékszéddek a Magyar Tudományos Akadémia elhunyt tagjai fölött*. VI/13. Budapest.
- HAMPEL 1894 Hampel József: *Keresztény emlékek a régibb középkorból*. *ArchÉrt Uf* 14. 23–53.
- HAMPEL 1896 Hampel József [Kárász Leo.]: *A dettai ékszerek*. *ArchÉrt Uf* 16, 226–232.
- HAMPEL 1897 Hampel József: *A régibb középkor (IV–X. század) emlékei Magyarhonban, 2*. Budapest.
- HAMPEL 1900 Hampel József: *A honfoglalási kor hazai emlékei*. In: *A magyar honfoglalás kútfoi*. Szerk.: Pauler Gy. – Szilágyi S. Budapest, 507–830.
- HAMPEL 1905 Hampel, József: *Alterthümer des frühen Mittelalters in Ungarn, 1–3*. Braunschweig.
- HAMPEL 1907 Hampel József: *Újabb tanulmányok a honfoglalási kor emlékeiről*. Budapest.
- HASENCLEVER 1886 Hasenclever, Adolf: *Der altchristliche Gräberschmuck. Ein Beitrag zur christlichen Archäologie*. Brunswick.
- HAVASI 2013 Havasi Krisztina: *Henszlmann Imre és a Magyar Tudományos Akadémia Archaeologiai Bizottsága*. In: *KAT. BUDAPEST*, 35–38.
- HEID 2007 Heid, Stefan: *Zum Projekt einer Prosopographie zur Christlichen Archäologie*. *Römische Quartalschrift für christliche Altertumskunde und Kirchengeschichte* 102, 215–224.
- HEID 2009 Heid, Stefan: *Joseph Wilpert in der Schule de Rossi's*. In: *Wilpert, Giuseppe : archeologo cristiano*. Cura di: Heid, S. Pontificio Istituto di archeologia cristiana. Roma, 139–207.
- HENSZLMANN 1864 Henszlmann Imre: *A Székes-Fehérvári ásatások eredménye*. Pest.
- HENSZLMANN 1869 Henszlmann Imre: *Pécsnek középkori régiségei I. A pécsi székes-egyháznak építészete*. *Monumenta Hungariae Archaeologica* 1. Pest 1869.
- HENSZLMANN 1870 Henszlmann Imre: *Pécsnek középkori régiségei II. A pécsi székes-egyháznak domborművei*. *Monumenta Hungariae Archaeologica* 1. Pest.
- HENSZLMANN 1873 Henszlmann Imre: *Pécsnek középkori régiségei – Első és második függelék a pécsi székes-egyház magán-iratához és a pécsi ó-keresztény sír-kamara*. *Monumenta Hungariae Archaeologica* 2/1. Budapest.
- HENSZLMANN 1874 Henszlmann Imre: *Tanulmányok a gótok művészetéről*. Budapest.
- HENSZLMANN 1876 Henszlmann Imre: *A bécsi 1873. évi világ-tárlatnak magyarországi kedvelőinek régészeti osztálya*. *Monumenta Hungariae Archaeologica* 2/2. Budapest.
- HENSZLMANN 1876a Henszlmann Imre: *Magyarország ó-keresztény, román és átmenet stílyű mű-emlékeinek rövid ismertetése*. Budapest.
- HENSZLMANN 1884 Henszlmann Imre: *Levél Fejérváry Gáborról*. In: *Pulszky Ferencznek Ötvenéves írói működése jubileumára 1834–1884*. Szerk.: Nyáry J. – Henszlmann I. – Torma K. – Havas S. Budapest, 6–11.
- HORVÁTH 2002 B. Horváth Csilla: *Janus Pannonius Múzeum*. In: *KAT. BUDAPEST*, 166–169.
- HORVÁTH 2003 Horváth Tibor: *Supka Géza. 1883. április 8. – 1956. május 25*. In: *In memoriam Supka Géza*. Szerk.: Kertész R. Szolnoki Művészeti Egyesület tudományos Füzetek 1. Szolnok, 72–78.
- HUSZÁR 1955 Huszár, Lajos: *Das Münzmaterial in den Funden der Völkerwanderungszeit im Mittleren Donaubecken*. *ActaArchHung* 4, 61–108.
- HUSZÁR 1985 Huszár Lajos: *Jankovich Miklós numizmatikai tevékenysége*. In: *Jankovich Miklós, a gyűjtő és mecénás (1772-1846)*. Szerk.: Belitska-Scholtz H. *Művészettörténeti füzetek* 17. Budapest, 82–98.

- HUTAI 1999 Hutai Gábor: *III. Béla király és Antiochiai Anna sírleteinek restaurálásairól*. In: 150 éve történt... III. Béla és Antiochiai Anna sírjának fellelése. Szerk.: Cserményi V. Székesfehérvár, 3659.
- IPOLYI 1859 Ipolyi Arnold: *Magyar műemlékek*. Archaeológiai Közlemények 1, 3–174.
- IPOLYI 1863 Ipolyi Arnold: *Magyar ereklyék*. Archaeológiai tanulmány. Archaeológiai Közlemények 3, 65–126.
- JASZTREBOV 1893 Ястребов, В. Н.: *Лядинский и Томниковский могильники Тамбовской губернии*. Материалы по археологии России 10. Санкт-Петербург.
- JÉKELY 2015 Jékely Zsombor: *Rómer Flóris és a középkori magyar falképek korpusza*. In: Archaeologia és műtörténet. Tanulmányok Rómer Flóris munkásságáról születésének 200. évfordulóján. Szerk.: Mikó Á. – Kerny T. Budapest, 121–142.
- JÓSA 1892 Jósa András: *A karászi sírmezőről*. ArchÉrt Uf 12, 171–174.
- JÓSA 1896 Jósa András: *A bezdédi honfoglaláskori temető*. ArchÉrt Uf 16, 385–412
- JÓSA 1958 Jósa András *régészeti és múzeumi vonatkozású hírlapi cikkei*. (1889–1900) Jósa András Múzeum Kiadványai 2. Budapest.
- KARÁCSONYI 1926 Karácsonyi János: *A magyar nemzet áttérése a nyugati kereszténységre 997–1095*. Oradea-Nagyvárad.
- KAT. BUDAPEST 1884 *A magyar történeti ötvösmű-kiállítás lajstroma*. Budapest.
- KAT. BUDAPEST 1996 „Őseinket felhozdád...” *A honfoglaló magyarság*. Szerk.: Fodor I. – Révész L. – Wolf M. Budapest.
- KAT. BUDAPEST 1997 *Pulszky Ferenc (1814–1897) emlékére*. Szerk.: Marosi E. – Laczkó I. – Tóthné Mészáros M. Budapest.
- KAT. BUDAPEST 2002 *Múzsák kertje. A magyar múzeumok születése*. Terv.: Maczó P. Budapest.
- KAT. BUDAPEST 2002a *Jankovich Miklós (1773–1846) gyűjteményei*. Szerk.: Mikó Á. Budapest.
- KAT. BUDAPEST 2013 *Henszlmann Imre (1813–1888). Kiállítás születésének 200. évfordulója alkalmából*. Szerk.: Bubryák O. Budapest.
- KAT. LIVERPOOL 1856 *Catalogue of the Fejérváry Ivories, in the Museum of Joseph Mayer Esq. F. S. A.* Ed.: Pulszky, F. Liverpool 1856.
- KAT. LONDON 1994 *Byzantium. Treasures of Byzantine Art and Culture from British Collections*. Ed.: Buckton, D. London 1994.
- KAT. PARIS 1867 *Catalogue spécial du royaume de Hongrie. Publié par la commission royale*. Paris.
- KAT. PEST 1825 *Cimeliotheca Musei Nationalis Hungarici sive Catalogus Hungarico-criticus antiquitatum, raritatum, et pretiosorum cum bibliotheca antiquaria, et numaria eiusdem instituti*. Buda.
- KELECSÉNYI 1972 Kelecsényi Ákos: *Egy magyar régiségkereskedő a 19. században Literati Nemes Sámuel (1794–1842) – A Hungarian Antique Dealer in the 19th Century Samuel Literati Nemes (1794–1842)*. Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve, 307–327.
- KING 1928 King, E. S.: *The Date and Provenance of a Bronze Reliquary Cross in the Museo Cristiano*. Atti della Pontificia Accademia romana di archeologia. Memorie 7, 193–205.
- KISS 2001 Kiss, Etele: *The State of Research on the Monomachos Crown and some further Thoughts*. In: Perceptions of Byzantium and its neighbors (843 – 1261). Ed.: Pevny, O. Z. New York, 60–84.
- KISS 2002 Kiss Erika: *Czobor Béla*. In: MMA 176–178.
- KISS 2002a Kiss Péter: *Bartalos Gyula*. In: MMA 64–65.
- KISS 2002b Kiss Etele: *A Középkori Ötvösgyűjtemény*. In: A 200 éves Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteményei. Szerk.: Pintér J. Budapest, 198–212.
- KISS 2015 Kiss Erika: *Rómer Flóris és az ötvösség kutatása*. In: Archaeologia és műtörténet. Tanulmányok Rómer Flóris munkásságáról születésének 200. évfordulóján. Szerk.: Mikó Á. – Kerny T. Budapest, 143–161.
- KLEJN 2014 Клейн, Лев С.: *История российской археологии. Учения, школы и личности, 1–2*. Санкт-Петербург.
- KOLBA 1985 H. Kolba Judit: *A Nemzeti Múzeum ötvöstárgyai a Jankovich-gyűjteményből*. In: Jankovich Miklós, a gyűjtő és mecénás (1772–1846). Szerk.: Belitska-Scholtz H. Művészettörténeti füzetek 17. Budapest, 99–121.
- KOMÁRIK 1990 Komárik Dénes: *Henszlmann Imre „emigrációja”*. Ars Hungarica 18, 57–64.
- KONDAKOV 1896 Кондаков, Никодим Павлович: *Русские клады. Исследование древностей великокняжеского периода*. Том. 1. Санкт-Петербург.
- KONDAKOV 1902 Кондаков, Никодим Павлович: *Памятники христианского искусства на Афоне*. Санкт-Петербург.
- KOTOULA 2015 Kotoula, Dimitra: *Arts and Crafts and the Byzantine. The Greek connection*. In: Byzantium/Modernism. The Byzantine as a Method in Modernity. Eds.: Betancourt, R. – Taroutina, M. Leiden – Boston, 75–102.
- KOVÁCS 1989 Kovács, László: *Münzen aus der ungarischen Landnahmezeit. Archäologische Untersuchung der arabischen, byzantinischen, westeuropäischen und römischen Münzen aus dem Karpatenbecken des 10. Jahrhunderts*. FontArchHung Budapest.
- KOVÁCS 1998 Kovács Éva: *Species Modus Ordo*. Budapest.
- KOVÁCS 2012 Kovács László: *A magyar kalandozások zsákmányáról*. Budapest.
- KRŠNJAVI 1887 Kršnjavi, Dr.: *Középkori elefántcsont dombormű a nemzeti muzeumban*. ArchÉrt Uf 7, 38–41.
- LAJOSI 2010 Lajosi, Krisztina: *Nineteenth-Century National Opera and Representations of the Past in the Public Sphere*. In: Free Access to the Past Romanticism, Cultural Heritage and the Nation. Eds.: Jensen, L. – Leerssen J. – Mathijsen M. Leiden – Boston, 227–246.
- LANGÓ 2005 Langó, Péter: *Archaeological research on the conquering Hungarians: A review*. In: Research on the prehistory of the Hungarians: A review. Ed.: Mende, B. G. Varia ArchHung 18, 175–340.
- LANGÓ 2006 Langó Péter: *A Kárpát-medence 10. századi emlékegyágának kutatása, mint nemzeti régészet. Kutatástörténeti áttekintés*. Korall 24–25, 89–117
- LANGÓ 2008 Langó Péter: *A nemzeti múlt „mívbeli emlékei”*. *A honfoglaló magyarság régészeti emlékegyágának felismerése*. In: A nemzeti tudományok historikuma. Szerk.: Kulín F. – Sallai É. Budapest, 257–271.
- LANGÓ 2017 Langó Péter: *Turulok és Árpádok. Nemzeti emlékezet és a koratörténeti emlékek*. Budapest.

- LINDENSCHMIT 1889 Lindenschmit, Ludwig: *Handbuch der deutschen Alterthumskunde - Uebersicht der Denkmale und Gräberfunde frühgeschichtlicher und vorgeschichtlicher Zeit in drei Theilen. Die Alterthümer der Merovingischen Zeit.* Braunschweig.
- LOVAG 1971 Lovag, Zsuzsa: *Byzantine Type Reliquary Pectoral Crosses in the Hungarian National Museum.* *FolArch* 22, 143–163.
- LOVAG 1999 Lovag, Zsuzsa: *Mittelalterliche Bronzegegenstände des Ungarischen Nationalmuseum.* *Catalogi Musei Nationalis Hungarici. Seria Archeologica* 3. Budapest.
- MARGUE – PÉPORTÉ 2011 Margue, Michel – Péporté, Pit: *Medieval Myths and the Building of National Identity: the Example of the Grand Duchy of Luxembourg.* In: EVANS–MARCHAL 2011, 88–112.
- MAROSI 1992 Marosi Ernő: *A Magyar Tudományos Akadémia szerepe a régészet és a művészettörténet kezdeteinél.* In: *A Magyar Tudományos Akadémia és a művészetek a XIX. században.* Szerk.: Szabó J. – Majoros V. Budapest, 85–88.
- MAROSI 1997 Marosi Ernő: *Az óságbárát múzeumigazgató. Pulszky és Bizánc művészete.* In: KAT. BUDAPEST 1997, 50–54.
- MAROSI 2002 Marosi Ernő: *51. Diptichonszárny a Keresztre feszített Krisztus és az Asszonyok a sírnál jelenet ábrázolásával, 52. Diptichon a négy evangélista alakjával, 53. A madarak és a halak teremtése.* In: KAT. BUDAPEST 2002, 104–107.
- MAROSI 2009 Marosi Ernő: *Tarsolylemez Tiszabездédről.* In: KAT. BUDAPEST 2009, 33–34.
- MAROSI 2013 Marosi, Ernő: *Restoration as an Expression of Art History in Nineteenth-Century Hungary.* In: GEARY – KLANICZAY 2013, 159–188.
- MESTERHÁZY 2014 Mesterházy, Károly: *Mediterrane Elemente in der Kultur der Ungarn im 10–11. Jahrhundert.* In: *A Kárpát-medence, a magyarság és Bizánc.* Szerk.: Olajos T. *Acta Universitatis Szegediensis Opuscula Byzantina* 11. Szeged, 155–170.
- MIKLÓSIK 2002 Miklósi Iona: *Despinités Péter.* In: MMA 196.
- MIKÓ 2013 Mikó Árpád: *A konstantinápolyi corvinák felfedezése.* In: KAT. BUDAPEST 2013, 40–42.
- MONOK 2003 Monok István: *Brukenenthal Gyűjtemény.* In: MAMÜL 1, 453.
- MORAVCSIK 1966 Moravcsik Gyula: *Bevezetés a bizantinológiába.* Budapest.
- MRAVIK 2002 Mravik László: *Jankovich Miklós és a magyarországi műgyűjtés a 19. század első felében.* In: KAT. BUDAPEST 2002a, 341–399.
- NAGY 1985 Nagy Emese: *Jankovich Miklós régészeti és műemléki tevékenysége.* In: *Jankovich Miklós, a gyűjtő és mecénás (1772-1846).* Szerk.: Belitska-Scholtz H. *Művészettörténeti füzetek* 17. Budapest, 122–153.
- NYÁRY 1873 Nyáry Jenő: *A pilini Leshegyen talált csontvázokról.* *Archaeológiai Közlemények* 9. 16–24.
- PAPP 2014 Papp, Júlia: *John Brampton Philpot's photographs of fictile ivory in the Hungarian National Museum. In commemoration of the bicentenary of Ferenc Pulszky's birth.* *RIHA Journal* 91.
- PARPULOV 2018 Parpulov, Georgi R.: *De Rossi's School' and Early Christian iconography, ca. 1852–1894.* *Journal of Art Historiography* 19.
- PÉRATÉ 1892 Pératé, André: *L'archéologie chrétienne.* Paris.
- POHL 2013 Pohl, Walter: *National Origin Narratives in the Austro-Hungarian Monarchy.* In: GEARY–KLANICZAY 2013, 13–50.
- PROHÁSZKA 2013 Prohászka Péter: *10. századi féliratos bizánci ereklyetartó mellkereszt Vecsés – Alsóhalompusztáról (Pest m.) – Ein byzantinisches Reliquienkreuz mit Inschrift aus dem 10. Jahrhundert von Vecsés – Alsóhalompusztza (Kom. Pest).* *FolArch* 55 (2011–2013) 193–205.
- PULSZKY 1881 Pulszky Károly: *Az esztergomi főegyház kincstára.* *ArchÉrt Uf* 14, 267–303.
- PULSZKY 1884 Pulszky Ferenc: *Életem és korom. 1–2.* Budapest.
- PULSZKY 1897 Pulszky Ferenc: *Magyarország archaeológiája. 1–2.* Budapest.
- REINACH 1916 Reinach, Salomon: *Le marquis de Vogüé.* *Revue archéologique* 4, 429–447.
- RÉTHY 1898 Réthy László: *Két Árpád-kori temető Arad megyében.* *ArchÉrt Uf* 18, 124–131.
- RÉVÉSZ 2002 Révész László: *A Honfoglalás kori Gyűjtemény.* In: *A 200 éves Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteményei.* Szerk.: Pintér J. Budapest, 101–121.
- RÉVÉSZ 2003 Révész László: *A bezdédi honfoglalás kori temető. Egy régészeti fikció nyomában.* In: *Régészeti gyűjtemények Nyíregyházán* 2. Sorozatszerk.: Almássy K. – Istvánovits E. 432–440.
- RIETBERGEN 2010 Rietbergen, Peter: *Singing of Conquest? Opera, History, and the Ambiguities of European Imperialism.* In: *Free Access to the Past Romanticism, Cultural Heritage and the Nation.* Eds.: Jensen, L. – Leerssen, J. – Mathijssen, M. Leiden – Boston, 197–226.
- RÓMER 1870 Rómer Flóris: *Kivonat a m. tudom. Akademia archaeologiai bizottságának 1870-iki február 1., a m. n. muzeumban, tartott II. rendes ülésének jegyzőkönyvéből.* *ArchÉrt Rf* 2, 309–310.
- RÓMER 1872 Rómer Flóris: *Pilin.* *ArchÉrt Rf* 6, 113–114.
- RÓMER 1876 Rómer Flóris: *Megfejtése a pilisi leshegyen talált írásnak.* *ArchÉrt Rf* 10, 35.
- RÓMER – HENSZLMANN 1866 Rómer Flóris – Henszlmann Imre: *Műrégészeti kalauz különös tekintettel Magyarországra.* Pest.
- RÓZSA 1992 Rózsa György: *Kovács Mihály: Ipolyi (Stummer) Arnold 1872.* In: *A Magyar Tudományos Akadémia és a művészetek a XIX. században.* Szerk.: Szabó J. – Majoros V. Budapest, 91–93.
- SALLAY 2002 Sallay Dóra: *Keresztény Múzeum.* In: KAT. BUDAPEST 2002, 103–107.
- SEMPER 1896 Semper, Hans: *Kora-keresztény elefánt- és egyéb csontdomborművek a Magyar Nemzeti Múzeumban.* *ArchÉrt Uf* 16, 193–222.
- SEYMOUR 1898 Seymour, William Wood: *The Cross in Tradition History and Art.* New York – London.
- ŠMAHEL 2011 Šmahel, František: *Old Czechs Were Hefty Heroes: the Construction and Reconstruction of Czech National History in its Relationship to the 'Great' Medieval Past.* In: EVANS–MARCHAL 2011, 245–258.
- SMITH-CHEETHAM 1876 Smith, W. – Cheetham, S. (eds.): *Dictionary of Christian antiquities.* London 1876–1880. 1–2.

- SOÓS 2015 Soós Rita: *Egy 19. században feltárt honfoglalás kori temető elemzése az új kutatási eredmények tükrében Piliny–Leshegyen*. Acta Universitatis Szegediensis Acta Iuvenum Sectio Archaeologica 2, 131–152.
- STARN 2006 Starn, Randolph: *How the Museum Never Became Modern: A Postmodern Tale*. In: *The Nineteenth-Century Process of „Musealization” in Hungary and Europe*. Eds.: Marosi, E. – Klaniczay, G. Budapest, 29–41.
- STRZYGOWSKI 1891 Strzygowski József: *Domborműves elefántcsont-táblácska a salerno székesegyház oltáráról*. ArchÉrt Uf 11, 338–340.
- STRZYGOWSKI 1904 Strzygowski, Josef: *Koptische Kunst. Catalogue general des antiquités égyptiennes du Musée du Caire*. Kairo.
- SUPKA 1908 Supka Géza: *A ΠΑΝΑΓΙΑ (Panagia) a bizanci irmeken: Adatok a bizanci Mária-típus ikonográfiai fejlődéséhez*. Numizmatikai Közlemények 7, 137–163.
- SUPKA 1909 Supka Géza: *Athoszi vízszentelő kereszt a N. Múzeumban*. ArchÉrt Uf 19, 207–218.
- SZABADVÁRY 2018 Szabadváry Tamás: *Collectio Christiana. A Magyar Nemzeti Múzeum őkeresztény vonatkozású római kori iparművészeti emlékei*. Budapest.
- SZATMÁRI 1995 Szatmári Imre: *Bizánci típusú ereklyetartó mellkeresztek Békés és Csongrád megyében – Die Pectorales byzantinischen Typs als Reliquienschreine im Komitat Békés und Csongrád*. MFMÉ – StudArch 1, 219–264.
- SZENTESI 1997 Szentesi Edit: *Josef Daniel Böhm Parthenon-fríze. A Fejérváry-gyűjtemény az eperjesi Pulszky-házban*. In: KAT. BUDAPEST 1997, 56–64.
- SZENTESI 2002 Szentesi Edit: *Egy másik gyűjtemény. Varsányi János rajzai Fejérváry Gábor elefántcsont faragványairól*. In: KAT. BUDAPEST 2002, 32–44.
- SZENTESI 2011 Szentesi Edit: *Viczay*. In: MAMÜL 11, 428–433.
- SZENTESI 2013 Szentesi Edit: *A művészettörténet formálódása*. In: KAT. BUDAPEST 2013, 9–10.
- SZILÁGYI 1988 Szilágyi János György: *Pulszky Károly ifjúságának környezete. A Fejérváry-Pulszky gyűjtemény kialakulása és sorsa*. In: Pulszky Károly emlékének. Szerk.: Mravik L. Budapest, 30–43.
- SZILAS 2010 Szilas László: *Schönwisner István*. In: MAMÜL 10, 262–263.
- SZINNYEI 1891-1914 Szinnyei József: *Magyar írók élete és munkái*. 1–14. Budapest.
- SZULOVSZKY 1999 Szulovszky János: *A tárgyi világ felfedezése. Ipolyi Arnold tudománytörténeti szerepéről*. Ethnographia 110, 147–180.
- TÍMÁR 1990 Tímár Árpád: *Henszlmann Imre irodalmi munkássága*. Ars Hungarica 18, 143–167.
- TÓTH 2002 Tóth Endre: *Hamis feliratú római gyűrűk Jankovich Miklós gyűjteményében*. In: KAT. BUDAPEST 2002a, 19–23.
- TÓTH 2006 Tóth Endre: *III. Béla vagy Kálmán? (A székesfehérvári királysír azonosításáról)*. FolArch 52, 141–161.
- VARGA 2015 Varga Bálint: *A barbár múlt és a nemzeti dicsőség*. Történelmi Szemle 57, 319–332.
- VÁSÁRY 1985 Vásáry István: *Jankovich Miklós és a magyar őstörténet*. In: Jankovich Miklós, a gyűjtő és mecénás (1772-1846). Szerk: Belitska-Scholtz H. Művészettörténeti füzetek 17. Budapest, 241–251.
- VÁSÁRY 2008 Vásáry István: *Magyar őshazák és magyar őstörténetek*. Magyar Őstörténeti Könyvtár 24. Budapest.
- VASILEV 1952 Vasiliev, Alexander A.: *History of the Byzantine Empire*. Madison.
- VERHOOGT 2010 Verhoogt, R. M.: *Free Access to the History of Art: Art Reproduction and the Appropriation of the History of Art in Nineteenth-Century Culture*. In: *Free Access to the Past Romanticism, Cultural Heritage and the Nation*. Eds.: Jensen, L. – Leerssen, J. – Mathijssen, M. Leiden – Boston 2010, 149–170.
- VORONINA 2007 Воронина, Р. Ф.: *Лядинские древности. Из истории мордвы-мошки. Конец IX- начало XI века. По материалам Цнинской археологической экспедиции 1983-1985 годов*. Москва.
- WALCOTT 1868 Walcott, Mackenzie E. C.: *Sacred archaeology. A popular dictionary of ecclesiastical art and institutions, from primitive to modern times*. London.
- WERNER 2013 Werner, Michael: *Medievalism and Modernity: Architectural Appropriations of the Middle Ages in Germany (1890–1920)*. In: GEARY–KLANICZAY 2013, 239–258.
- WILSON 2006 Wilson, David M.: *National Museums and Nationalism*. In: *The Nineteenth-Century Process of „Musealization” in Hungary and Europe*. Eds.: Marosi, E. – Klaniczay, G. Budapest, 43–60
- ZÁDORI 1868 Zádori János: *A római katakombák*. Pest.

Rövidítések

- MAMÜL Kőszeghy Péter (főszerk.): *Magyar Művelődéstörténeti lexikon. Középkor és kora újkor*. 1–13. Budapest 2003–2012.
- MMA Élesztős László (szerk.): *Magyar múzeumi arcképcsarnok*. Budapest 2002.
- PCA Stefan Heid – Martin Dennert (Hrsg.): *Personenlexikon zur Christlichen Archäologie. Forscher und Persönlichkeiten vom 16. bis zum 21. Jahrhundert*. 1–2. Regensburg 2012.

Péter Langó

The research of Christian minor objects from the 10th-11th century found in the Carpathian Basin, started in the 19th century

The study examines the beginnings of the Hungarian archaeological research in the 19th century in the light of the Christian minor objects of the 10th and 11th century, placing the question in a broader international comparison. The period of the 10th-11th century is a sensitive point in the collection and interpretation of Christian artifacts because this is the phase of the Hungarian tribes' settlement in the Carpathian Basin and the area of the European integration of the Hungarian Principality. The appearance and spread of Christianity in the new state also took place during this period. The collection and interpretation of crosses were assessed by contemporary research as the material legacy of Christianity based on the romantic and then positivist conceptions of the 19th century. The paper would like to present that even then the ideas of the individual Hungarian scholars were formed along with the international research trends and possibilities of interpretation, and the contemporary Hungarian experts were closely connected to their foreign contemporaries.

Translated by Péter Langó